

Maurice Swirc

ALTIJD MAZZEL

Een wereldreis langs joodse gemeenschappen

BOOM – AMSTERDAM

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt
dankzij een financiële bijdrage van het
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.

Tenzij anders vermeld, zijn de illustraties afkomstig van de auteur. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Afbeelding omslag: Juliet Coombe / Lonely Planet Images / Getty Images

Omslagontwerp: Marry van Baar, Amsterdam

Binnenwerk: Peter Tychon, Wijchen

Lithografie: Allprint, Wijchen

Druk en afwerking: Wilco, Amersfoort

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

© 2010 Maurice Swirc, Amsterdam

Eerste druk: april 2010

Tweede druk: augustus 2010

Derde druk: februari 2011

ISBN 978 90 8506 815 0

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 7

HOOFDSTUK 1 Nederland

Geschonden vertrouwen 17

HOOFDSTUK 2 Oostenrijk

Joods in het geboorteland van Hitler 53

HOOFDSTUK 3 Polen

Een joodse neus brengt altijd geluk 83

HOOFDSTUK 4 Rusland

Echo van de communistische heilstaat 117

HOOFDSTUK 5 Marokko

Het recht om te blijven 167

HOOFDSTUK 6 Argentinië

Nazi's, de junta en de joodse tango 213

HOOFDSTUK 7 Scandinavië

Een voorbeeld voor de wereld 259

HOOFDSTUK 8 De Verenigde Staten

Vernieuwing 301

Verklarende woordenlijst 343

Noten 349

Bronnen 373

Dankwoord 387

Pouvoir encore regarder
Pouvoir encore écouter
Et surtout pouvoir chanter
Que c'est beau, c'est beau la vie.

Jean Ferrat, 1963

Inleiding

In mijn handen ligt de zwartlederen portefeuille van mijn vader. Het is drie uur 's nachts, 20 juli 2000, en ik zit op het bed van een hotelkamer in Miami. Tussen de twee flappen van de portefeuille zit een stapel met losse papieren. Het blijken brieven van mijn moeder en een kort briefje van mijn broer. Die droeg hij blijkbaar altijd met zich mee. Maar ik vind ook uit de krant gescheurde advertenties voor goedkope afhaalmaaltijden. In de vakjes zitten creditcards en zijn rijbewijs, die ik snel weer wegstop om niet naar zijn foto te hoeven kijken. Ik vind ook stapels visitekaartjes, van een taxiservice, boekhandel, garage, bank, postbussenbedrijf, een meubelreparateur en van een joodse begraafplaats. Verder is er een lidmaatschapskaart van een fotografeerclub en van een Holocaustdocumentatiecentrum. Op een afsprakenkaartje van een cardioloog staat een datum van drie weken geleden genoteerd.

Enkele uren eerder landde mijn vliegtuig op het vliegveld van Miami. Terwijl ik in de rij stond op weg naar de uitgang van het vliegtuig, werd mijn naam omgeroepen. Een stewardess nam me apart in de passagiersslurf en vertelde dat mijn vader op weg naar het vliegveld een ongeluk had gehad. Een uur later vertelde een vrouwelijke arts in een hoek van een versleten ziekenhuis dat mijn vader midden op de snelweg last kreeg van hartfalen en in de vangrail reed. 'We hebben gevochten voor zijn leven, maar hij heeft het niet gered', zei de arts op rustige spreektoon. Een Latijns-Amerikaanse broeder gaf me even later een plastic tas met daarin de kleren die mijn vader aanhad en zijn persoonlijke eigendommen. Deze tengere verpleegkundige bleek de laatste persoon te zijn die mijn vader heeft gesproken. 'Terwijl we met hem bezig waren, vertelde hij me met zijn laatste krachten dat iemand zijn zoon moest waarschuwen, die zou landen op het vliegveld. Op een papier in zijn portefeuille liet hij me het vluchtnummer zien. Hij bleef maar herhalen dat iemand zijn zoon moest ophalen. Daarna is hij weggezakt en gestorven.'

Dat papier vind ik ook in de portefeuille. In het handschrift van mijn vader zie ik mijn vluchtgegevens. Direct eronder zie ik dat hij een reservering had genoteerd voor een theatervoorstelling over drie dagen. Het gaat om *Tartuffe*, een klassiek toneelstuk van de Franse toneelschrijver Molière, dat mijn vader ooit zelf in de jaren zestig nog eens heeft opgevoerd, weet ik.

Dit moment in die schemerige hotelkamer, met mijn vaders portefeuille in mijn handen, is achteraf gezien het startsein geweest voor dit boek. Toen drong tot me door dat ik mijn vader kwijt was. In de jaren die volgden probeerde ik hem dichterbij me toe te halen. Dat deed ik onder andere door meer uit te vinden over de joodse wereld, waar hij deel van uitmaakte. Die drukte een allesoverheersende stempel op zijn leven en speelde een belangrijke rol in zijn internationale oriëntatie. In het verlengde daarvan speelt die wereld ook een belangrijke rol in mijn leven.

Mijn vader Harry Edmond Swirc kwam in 1932 als stateloos burger ter wereld in Parijs. Zijn ouders waren – zoals zoveel joden – enkele jaren eerder vanuit Polen geëmigreerd naar Frankrijk. Hij groeide op in een vrijwel uitsluitend Pools-joodse omgeving met Jiddisj als voertaal. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij samen met zijn iets oudere zus Mathilda in Frankrijk op de vlucht voor de nazi's. Ze ontsnapten samen uit concentratiekamp Drancy, het Franse voorportaal naar Auschwitz. In 1946 reisde hij samen met haar per schip naar New York, waar hij later scheikunde studeerde. In de jaren zestig volgde hij een theateropleiding in Parijs. Zijn hele leven bleef mijn vader heen en weer reizen tussen Europa en de Verenigde Staten. Na een verblijf van twee jaar in Israël ontmoette hij in 1967 in Parijs mijn moeder, een niet-joodse dochter van een Nederlandse vader en een Hongaarse moeder. Ze trouwden en mijn broer en ik werden geboren. Toen ik bijna zes was verhuisden we naar Amsterdam. In 1980 liep het huwelijk van mijn ouders stuk en mijn vader vertrok naar New York. In 1998 verhuisde hij – zoals zo veel joodse gepensioneerden – van de Big Apple naar Florida. Vlak voor zijn dood rondde hij in de Sunshine State een verhalenbundel af over zijn eigen leven, onder de veelbetekende titel *Not at Home*.

Het is geen toeval dat mijn vader is overleden op weg naar een vliegveld. Hij was zijn halve leven onderweg naar vliegvelden en havens. Ik ben zelf ook migrant, al heb ik het grootste deel van mijn leven in Nederland gewoond. Mijn eigen familie leeft verspreid over verschillende landen in de wereld, behalve in Nederland ook in Frankrijk, de Verenigde Staten, Hongarije en Zweden. Een belangrijk deel van hen heeft een joodse achtergrond. Vanaf 2002 greep ik verschillende bezoeken aan familie en vrienden in het buitenland aan voor het schrijven van artikelen over lokale joodse gemeenschappen voor verschillende kranten en tijdschriften. Ik werd steeds meer gegrepen door de persoonlijke verhalen van joden die ik sprak en door de bijzondere geschiedenis waar zij deel van uitmaken. In 2004 besloot ik een boek te maken over verschillende joodse gemeenschappen in de wereld. Tijdens mijn reizen wilde ik uitvinden wat het betekent om joods te zijn aan het begin van de eenentwintigste eeuw in een geselecteerd aantal landen;

wat betekent het om onderdeel te zijn van de joodse diaspora? Daarvoor reisde ik de afgelopen jaren naar uiteenlopende plekken op aarde, waarvan een deel direct verbonden is met mijn eigen familiegeschiedenis. Naast persoonlijke verkenningen schets ik ook de historische, politieke en sociale context van de betreffende joodse gemeenschappen.¹

Dit boek is het product van een ontdekkingsstocht waarbij ik mijn eigen interesses en affiniteit als uitgangspunt neem. Vervolgens is voor mij telkens de belangrijkste vraag of een land uit journalistiek oogpunt een interessant en belangrijk hoofdstuk uit de joodse geschiedenis vertegenwoordigt. Zo staat in de hoofdstukken over Oostenrijk, Polen en Nederland vanuit verschillende invalshoeken vooral de geschiedenis van de Holocaust centraal. In het verhaal over Rusland vormt de verhouding van joden tot het communisme een belangrijk element. De gezamenlijke geschiedenis van joden en moslims komt aan de orde in het hoofdstuk over Marokko. In de Nederlandse media hoorde en las ik geregeld dat joden en moslims al eeuwenlang in vrede naast elkaar leven in Marokko. Ter plekke ging ik op onderzoek uit naar de achtergrond van dit verhaal. In het hoofdstuk over Argentinië gaat het over het naoorlogse fascisme van de militaire junta. Het hoofdstuk over de Scandinavische landen vertelt het verhaal van kleine joodse gemeenschappen in een relatief monoculturele omgeving. Ik sluit het boek af met New York, de stad die voor veel joden, onder wie mijn vader, het symbool vormt voor een nieuw begin. Bij het kiezen van de verschillende landen vond ik het ook belangrijk – hoewel niet doorslaggevend – om tot een geografische spreiding over de wereld te komen. Om die reden viel bijvoorbeeld mijn geboorteland Frankrijk af, hoewel het voor mijn familie een belangrijk land is en hoewel daar de grootste joodse gemeenschap van Europa zit.

Juist door de rol van passant die ik vervul tijdens mijn reizen, zijn mensen vaak bereid pijnlijke dilemma's met me te delen, waarover ze wellicht minder snel spreken met iemand uit hun directe omgeving of zelfs een journalist uit eigen land. Dat geldt in mindere mate voor het hoofdstuk over Nederland, omdat ik zelf in Amsterdam woon. Ook hier geldt echter dat ik op afstand sta van het georganiseerde joodse leven. Ik heb alleen een joodse vader en ben derhalve niet joods volgens de halacha, de joodse wet. Bij vrijwel alle joodse gemeenten in Nederland geldt dat alleen iemand met een joodse moeder zonder verdere voorwaarden lid kan worden. Of je moet 'uitkomen', ofwel het officiële bekeringsproces doorlopen. Daar heb ik als niet-religieuze persoon nooit voor gekozen. Wel kom ik graag af en toe als bezoeker in een synagoge, zowel in Nederland als in het buitenland. Overigens is het in New York, maar ook op andere plekken in de wereld, veel vaker

mogelijk om met alleen een joodse vader lid te worden van meer progressieve joodse gemeenten. Hoe dan ook heb ik een grote affiniteit met de joodse cultuur en geschiedenis. Met mijn gedifferentieerde achtergrond voel ik mij deel van verschillende werelden. Die positie is voor mij een vruchtbaar uitgangspunt gebleken tijdens mijn reizen.

In de loop der jaren heb ik als observant bepaalde patronen gesignaleerd binnen verschillende joodse gemeenschappen. Ook joden die duizenden kilometers van elkaar verwijderd zijn, hebben vaak te maken met dezelfde uitdagingen en dilemma's, maar er zijn ook belangrijke verschillen. In dat verband wil ik op deze plek een aantal conclusies delen.

Allereerst zag ik hoe interne tegenstellingen binnen joodse gemeenschappen een indicatie vormen voor de verhouding tot de omringende samenleving. Dat gegeven vormt een belangrijk verbindend thema tussen de verschillende hoofdstukken. Interne tegenstellingen hebben meestal hun wortels in het verleden, waardoor vrijwel automatisch de meest relevante geschiedenis van een gemeenschap aan de orde komt. Dat geldt ook voor andere minderheden en gemeenschappen. Geen ander volk in de wereld heeft echter een verstrooiingsgeschiedenis die al 2600 jaar duurt en die in zoveel opzichten vervlochten is met belangrijke hoofdstukken uit de wereldgeschiedenis. Dat geldt bijvoorbeeld voor het Midden-Oostenconflict, maar ook voor de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in het heden. Belangrijke factor daarbij is meestal de speciale verhouding tot de twee grootste wereldgodsdiensten, het christendom en de islam.²

Het christendom kent een lange geschiedenis van jodenvervolging en van een vijandige houding tegenover het jodendom.³ Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog hebben grote veranderingen plaatsgevonden binnen de belangrijkste takken van het christendom. Tegenwoordig heeft een belangrijk deel van de christenen een meer open of zelfs positieve houding tegenover het jodendom. In de islamitische wereld hadden joden eeuwenlang meestal een beter bestaan dan joden in christelijk Europa.⁴ Wel waren joden, evenals christenen, onder de islam altijd tweederangsburgers. De meeste joden uit islamitische landen zijn overigens in de twintigste eeuw geëmigreerd naar Israël, maar ook in grote aantallen naar onder andere Frankrijk, de Verenigde Staten en Canada.

Vaak hebben interne tegenstellingen binnen joodse gemeenschappen te maken met vragen over de wijze waarop joden zich willen opstellen tegenover de niet-joodse omgeving en hoe ze omgaan met antisemitisme uit heden en verleden. Zo worstelen in Oostenrijk, het geboorteland van Hitler, veel joden met de vraag hoe zij zich willen verhouden tot de rest van de Oostenrijkse samenleving, die het nog altijd lastig vindt om de eigen rol tijdens

de Tweede Wereldoorlog onder ogen te zien. Leon Zelman en Karl Pfeifer, twee overlevenden van de Holocaust, vormen in dat kader de personificatie van een belangrijke tegenstelling binnen de joodse gemeenschap in Wenen. Ik ontmoet hen beiden in de Oostenrijkse hoofdstad. Leon organiseert al zijn hele leven culturele evenementen waarmee hij de verzoening met de Oostenrijkse samenleving probeert te bevorderen. Karl is journalist en zoekt kokend van woede in woord en geschrift de confrontatie met iedereen die het oorlogsverleden wil verdoezelen, en is als zodanig een felle criticaster van Leon. ‘Er zijn verschillende manieren waarop je in dit intens antisemitische land kunt overleven als jood,’ zegt Karl. ‘Of je legt de vinger op de zere plek, zoals ik altijd heb gedaan, onder andere in mijn artikelen. Of je gedraagt je, zoals Leon Zelman doet, als een goede jood. Je bent dan wat de Oostenrijkse samenleving van je verwacht. Je zegt dat alles in orde is, bijna perfect.’ Tijdens mijn reizen trof ik vaker twee – meestal oudere – heren als zij, die de belichaming vormden van een belangrijke interne tegenstelling binnen een joodse gemeenschap. Meestal zocht een van hen de confrontatie en de ander het compromis. Zo vormden ze ieder het boegbeeld van de keuze die ook veel andere joden hadden gemaakt. Daarnaast viel me op hoe vrouwen achter de schermen joodse instellingen daadwerkelijk draaiende houden. Terwijl mannen excelleren in het houden van toespraken en het representeren van een groep of standpunt, vormen vrouwen vaak de spil van de organisatie.

Van oudsher is het voor joden van levensbelang om de gunst van de machthebbers van een land te verwerven. In ruil voor een loyaliteitsverklaring aan de regerende vorst mochten zij zich vestigen in een land. Daarnaast moesten ze in de loop der eeuwen vaak voldoen aan andere voorschriften, zoals het betalen van een speciale belasting en kledingvoorschriften waardoor joden herkenbaar zijn. Ook mochten ze meestal uitsluitend wonen in een speciaal aangewezen wijk en werden ze uitgesloten van de meeste beroepen. In ruil daarvoor kregen ze het recht om zich te vestigen in een land en – in ieder geval in theorie – de bescherming van de vorst. Wanneer joden uit de gunst raakten bij een koningshuis, moesten ze meestal op zoek naar een nieuw land om zich te vestigen.

Op verschillende plekken in de wereld is een restant van die afhankelijkheidsrelatie zichtbaar. In Marokko bijvoorbeeld is de afhankelijkheid zelfs vrij helder. ‘Als de koning ooit zou besluiten zijn bescherming op te heffen, is het hier meteen afgelopen met de joodse gemeenschap,’ fluistert een joodse feestganger me in het oor tijdens het jaarlijkse ‘Feest van de Troon’, de Marokkaanse versie van Koninginnedag. ‘De mensen vertellen een mooi verhaal over het leven in Marokko omdat ze er zakelijke belangen hebben.

Maar ik kan je verzekeren dat iedereen hier bang is.' In Rusland verklaart de opperrabbin zich telkens opnieuw publiekelijk loyaal aan de machthebbers in het Kremlin, waar de president duidelijke trekken van een tsaar vertoont. Ook in landen waar de afhankelijkheidsrelatie feitelijk is verdwenen, zijn joden vaak nog bovengemiddeld koningsgezind. Dat geldt bijvoorbeeld in de Scandinavische landen, maar ook in Nederland. Daardoor worden schaduwzijden uit de koninklijke geschiedenis door de joodse gemeenschap – in ieder geval in de openbaarheid – meestal met de mantel der liefde bedekt.

In alle landen die ik bezocht, vertelden mensen over eigen ervaringen met antisemitisme, bijvoorbeeld in de tijd van de Sovjet-Unie. Terwijl religie vrijwel compleet werd uitgebannen uit de Sovjetsamenleving, bleef antisemitisme daar gewoon bestaan. In het Rusland van vandaag worden tijdens publieke discussies 'de joden' bestempeld als de duivelse aanstichters van het communisme, maar tegelijkertijd ook als de personificatie van doorgedraaid kapitalisme. Het lijkt wel alsof het gebruik van joden als zondebok zo diep geworteld is dat ze symbool kunnen staan voor alles waar angst voor of haat tegen bestaat.

Eerdere publicaties op het terrein van jodendom geven aan dat totalitaire regimes, of die nu religieus of seculier zijn, een sterke neiging hebben om ruimte te geven aan antisemitisme.⁵ Die regimes willen de levens van hun onderdanen totaal beheersen. Om die reden vormen afwijkende (religieuze) overtuigingen of een afwijkende identiteit een bedreiging voor de machthebbers. Antisemitisme gaat uiteindelijk ook altijd samen met haat tegen andere groepen. Alleen al daarom is jodenhaat niet alleen een probleem voor joden, maar voor de samenleving als geheel. Dat antisemitisme inderdaad een duidelijke signaalfunctie heeft, heb ik tijdens mijn reizen zelf kunnen vaststellen. In Polen bijvoorbeeld gaat jodenhaat samen met haat tegen homo's en lesbiennes. Tijdens de militaire dictatuur in Argentinië bestond een gerichte politiek tegen iedereen die 'anti-Argentijns' was. Volgens de militaire junta kon eigenlijk alleen iemand die katholiek en conservatief was, een echte, loyale Argentijn zijn. In de Sovjet-Unie ging van staatswege gepropageerd antisemitisme samen met onderdrukking van alle religies en talloze etnische minderheden. Mede door getuigenissen over dergelijke repressie ben ik er steeds meer van overtuigd geraakt dat de beschaving van een land zich mede laat herkennen aan de wijze waarop wordt omgegaan met joden, en met minderheden in het algemeen.

Wereldwijd kiezen joden er vaak voor om spaarzaam te reageren op uitingen van antisemitisme, simpelweg omdat iemand beschuldigen van antisemitisme grote gevolgen kan hebben. Het kan gemakkelijk uitlopen

op verkillung van een contact of zelfs het einde daarvan. Dat heeft alles te maken met het feit dat, vooral in westerse samenlevingen, het woord ‘antisemitisch’ direct verbonden is met de Holocaust en dus loodzware connotaties heeft. In veel landen stellen joodse instellingen antisemitisme publiekelijk aan de kaak, maar joden doen dat zoals gezegd op individueel vlak minder snel. Tijdens mijn reizen zag ik dat dit nog veel meer geldt in landen waar antisemitisme een veel dreigender karakter heeft, zoals in Marokko, Rusland, Polen, Argentinië en Oostenrijk. Het is simpelweg makkelijker functioneren in een samenleving als je medeburgers niet telkens ergens van beschuldigt, zelfs al heb je feitelijk gelijk. Dat is misschien niet altijd de meest principiële keuze, maar wel een zeer begrijpelijke.

In de Poolse industriestad Lodz zag ik hoe mensen in een lange winkelstraat in het voorbijgaan de neus van een bronzen beeld beetpakten en er vervolgens kort over wreven. Zij denken dat het aanraken van zijn magische gehaakte neus geluk brengt, hoorde ik later. De afgebeelde figuur was namelijk een jood. Ook dit absurdistische tafereel is direct verbonden met oude antisemitische stereotypen, waaronder de gedachte dat alle joden altijd voordeeltjes weten te regelen – doorgaans ten koste van niet-joden – en daarom zo rijk zijn. Het vormde de aanvankelijke inspiratie voor de werktitel van mijn boek: ‘Een joodse neus brengt altijd geluk’. Later veranderde ik die titel in ‘Altijd mazzel’. Omdat ik dit boek graag een titel met positieve klank wilde geven, maar ook omdat een persoon die altijd ongeluk heeft in het Jiddisj een ‘sjle-mazzel’ heet. De letterlijke betekenis van die term is ‘altijd geluk’. De ultieme pechvogel wordt met een sarcastische glimlach de grote geluksvogel genoemd. Zo vormt de titel van dit boek een verwijzing naar de Jiddisje humor en tegelijk naar een belangrijk antisemitisch vooroordeel.

Dat joden bepaald niet altijd het geluk aan hun zijde hebben, bleek wel tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zes miljoen joden werden vermoord vanwege hun afkomst. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw werkt de Holocaust op uiteenlopende wijze door in de levens van joden. In West-Europese landen is de massamoord op de joden ook een belangrijk moreel ijkpunt geworden in iedere discussie over vreemdelingen, racisme en nationale identiteit. Die collectieve, meer abstracte betekenis botst met de concrete ervaringen van individuele joden en de indringende gevolgen van de Holocaust voor joodse gemeenschappen. Ook in landen buiten Europa speelt de Holocaust een rol, maar op een andere manier. In Marokko bijvoorbeeld kwam het ondanks een met de nazi’s collaborerend regime nooit tot het afvoeren van de Marokkaanse joden. Mede daardoor is de Holocaust daar een abstract Europees verhaal, waarvan ook Marokkaanse joden soms

slechts beperkte kennis hebben. ‘Wat ik niet snap is waarom de Europese joden nooit zijn gevlucht,’ zegt de directrice van een algemene lagere school in Fès over joden in de nazivernietigingskampen. Ondanks dergelijke verschillen is de Holocaust relevant voor iedere jood. Simpelweg omdat dit deel van de geschiedenis laat zien dat het voor iemand met antisemitische denkbeelden meestal irrelevant is welke invulling je geeft aan je joodse achtergrond.

Het bestaan van de staat Israël is, nog meer dan de Holocaust, relevant voor iedere jood, of dat nu in de vorm is van een diepe verbondenheid of door een uiterst kritische houding. Tijdens mijn reizen ben ik nooit iemand met een joodse achtergrond tegengekomen die totaal onverschillig stond tegenover Israël. Dat geldt ook voor zeer geassimileerde, seculiere joden. In landen waar een belangrijk deel van de joodse bevolking is vertrokken naar Israël of elders, hebben joodse instellingen vaak problemen om de touwtjes aan elkaar te knopen. Soms werd ik treurig als ik door de straten van een wijk liep waar enkele decennia eerder nog een bloeiende joodse gemeenschap was. Je kunt het joden echter bepaald niet kwalijk nemen dat ze na de Holocaust de uitgereikte hand van de joodse staat aangrepen voor een nieuw begin. Bovendien had de exodus van de joden na 1948 voor een belangrijk deel het karakter van een vlucht en verdrijving. Daarvan was sprake in Arabische landen, maar in 1968 bijvoorbeeld ook in Polen. Van een vrijwillige keuze om naar Israël te verhuizen kun je daar niet of nauwelijks spreken. Na eeuwen van vervolging hebben joden nu een eigen vluchthaven.

Tegelijkertijd ervaren joden wereldwijd de gevolgen van het Israëlisch-Palestijns conflict. De enorme media-aandacht *dwingt* bijna tot het innemen van een standpunt daarover, ook omdat dit conflict in de afgelopen jaren een vehikel werd voor zogenoemd ‘nieuw antisemitisme’. Vooral wanneer de strijd in het Midden-Oosten weer oplaait, worden wereldwijd synagogen, winkels van joodse eigenaren en joodse begraafplaatsen vernield en beklad. De laatste jaren worden joden steeds vaker fysiek aangevallen.⁶ Daders komen niet alleen uit extreem-rechtse, maar ook vaak uit extremistische moslimhoek, wat bijdraagt aan gespannen verhoudingen tussen joden en moslims. Geregeld wordt door linkse politici en activisten het antisemitisme uit moslimextremistische hoek gebagatelliseerd of zelfs goedgepraat. Bovendien scanderen militant-linkse en antiglobalistische clubs zélf antisemitische leuzen tijdens demonstraties. Het vergelijken van joden met nazi’s is niet langer voorbehouden aan extremistische groeperingen. Het gebeurt steeds meer in reguliere publieke debatten, niet alleen in Rusland en Argentinië maar ook in Noorwegen en Nederland. Oude antisemitische

clichés steken in discussies over Israël in gerecyclede vorm de kop op: joden als gevaarlijke wereldsamenzweerders, als parasitaire geldwolven en kindermoordenaars. In dat kader is een oude Franse zegswijze van toepassing: *plus ça change, plus c'est la même chose* (hoe meer dingen veranderen, hoe meer ze hetzelfde blijven). Mede in reactie op dit 'nieuwe' antisemitisme en de gevoelde dreiging van de fundamentalistische islam stemmen steeds meer joden in Europese landen, waaronder Nederland, op rechtse en zelfs uiterst rechtse partijen. Een partij als de Pvv van Geert Wilders heeft ook een uitgesproken pro-Israëlstandpunt. Het andere deel van de joodse bevolking blijft – zoals van oudsher het geval was – stemmen op linkse partijen, maar ook op middenpartijen. Deze tegenstelling zorgt voor felle interne discussies over de vraag of het aanvaardbaar is voor een jood om te stemmen op politici die zich vooral richten tegen een bepaalde bevolkingsgroep, de moslims. De geschiedenis van de Holocaust speelt daarbij altijd op de achtergrond.

Hoe indringend deze problemen en dilemma's ook zijn, de meeste joden zijn wereldwijd onvergelijkbaar beter af dan zeventig jaar geleden. Zowel in maatschappelijk als in economisch opzicht hebben veel joden het beter gekregen, hoewel bijvoorbeeld in New York honderdduizenden joden, evenals andere bevolkingsgroepen, onder of vlak boven de armoedegrens leven. Er is vooral in psychologisch opzicht een belangrijk verschil met zeventig jaar geleden. Joden staan gemiddeld genomen sterker in hun schoenen. Het bestaan van de staat Israël is daarbij duidelijk van belang. Veel joden die ik sprak beschouwen de joodse staat, ondanks het problematische conflict met de Palestijnen, nog steeds als een verzekeringspolis in hun achterzak, ook al is verhuizen naar Israël vaak vooral een theoretische optie.

Tegelijkertijd is wereldwijd sprake van assimilatie van joden. Zij gaan meer op in de samenleving en zijn veel minder vanzelfsprekend aangesloten bij traditionele religieuze instellingen. In westerse landen past dit proces ook in het algemene proces van secularisatie. Dat betekent echter niet automatisch dat meer geassimileerde joden geen sterke band voelen met hun joodse achtergrond. Wel is die band vaak anders dan die van eerdere generaties. Het komt ook voor dat jongere generaties een veel duidelijker joods bewustzijn hebben dan hun ouders. Dit is bijvoorbeeld het geval in Rusland, waar ouderen door ervaringen onder het communisme hun joodse achtergrond vooral beschouwen als iets waarvan je last kan hebben, terwijl jongeren veel makkelijker gebruik durven te maken van de nieuw verworven godsdienstvrijheid na het instorten van de Sovjet-Unie.

In ieder geval blijft naast Israël nog altijd een wereldwijde joodse diaspora bestaan, die ook van groot belang is voor het voortbestaan van de joodse staat. Om de enorme fragmentatie over de wereld te overleven moesten

joden in de loop van de geschiedenis het materiële loslaten en zich richten op intellectuele inspanning ten aanzien van het verleden, de taal, geschriften, het lot van het uitverkoren volk, maar ook in het publieke debat, de wetenschap, literatuur en kunst.⁷ De belangrijkste uitvinding uit de geschiedenis van het jodendom is de draagbare religie en in het verlengde daarvan de draagbare identiteit. Die ontwikkelden de joden bijna tweeduizend jaar geleden noodgedwongen na de vernieling van de Tweede Tempel, tot dan toe het centrum van de joodse religie. Wie of wat je bent, wordt vanaf dat moment niet meer bepaald door wat je bezit, en ook niet door tot welke heilige plek je toegang hebt. Wat heilig is voor jou, draag je altijd met je mee. Het was niet meer nodig voor joden om in Jeruzalem te zijn. Het betekent dat álles heilig kan zijn, als je het maar zelf volgens bepaalde regels heilig maakt. Daardoor heb je ook een religie en identiteit die niet vastzit aan een tijd of plaats. Het was een revolutionaire gedachte, die werd overgenomen door onder andere het christendom. Zonder de draagbare identiteit was het jodendom al lang verdwenen.

Deze analyse heb ik niet van mezelf, maar van rabbijn Sharon Kleinbaum van Beth Simchat Torah, een synagoge voor homo's in New York. Ik sprak haar in de lente van 2008 in het gebouw van haar gemeente op Manhattan. Klein van gestalte, maar met een krachtig stemgeluid en met veel handgebaren, gaf ze me een inzicht dat aansluit bij wat ik eerder opmaakte uit gesprekken en ervaringen tijdens mijn reizen.⁸ Joden lukte het in de loop der geschiedenis herhaaldelijk om uit nadelige situaties ook voordelen te halen. Zo waren joden vaak – in meer of minder mate – buitenstaanders in het land waar zij woonden. Ze hadden in die positie vaak een blik op de samenleving die afweek van iemand die daarvan volledig onderdeel was. Zo konden zij bijvoorbeeld uit eigen ervaring vaststellen wat de waarde is van het hebben van rechten, simpelweg doordat ze die vaak niet bezaten. Door de draagbare religie en draagbare identiteit weten joden zich telkens opnieuw aan te passen aan nieuwe tijden en plaatsen, zonder te vergeten wie ze zijn. Zo droeg mijn vader zijn identiteit met zich mee in een overvolle portfeuille. Dit boek gaat over de betekenis van de draagbare identiteit. Die is niet alleen relevant voor joden, maar voor elke migrant en elke reiziger.

Geschonden vertrouwen

AMSTERDAM, *een veilig buurtje*

In dezelfde straten waar ik als klein jongetje knikkerde, over dezelfde stoep-tegels waarover ik naar school liep, werden enkele decennia eerder joden uit hun huizen gehaald. Pas recentelijk drong dat werkelijk tot me door. Toen kreeg ik het naslagwerk *De bezette stad. Een plattegrond van Amsterdam 1940-1945* in handen, waarin de oorlogsgebeurtenissen in de hoofdstad van straat tot straat worden beschreven.¹ Op een koude januariavond in 2008 maak ik met dit boek in de hand een wandeling door de Concertgebouwbuurt. Ik sta niet ver van het huis aan de De Laïressestraat waar ik vanaf mijn zesde woonde. Ik lees dat in een pand even verderop rijkscommissaris Seys-Inquart zijn Amsterdamse woning had. Zijn permanente woning was landgoed Clingendael in Wassenaar. De Oostenrijker was de hoogste vertegenwoordiger van Adolf Hitler in Nederland.² Zijn Amsterdamse pied-à-terre passeerde ik jarenlang elke dag op weg naar mijn lagere school. Vanaf 7 augustus 1941 was het prachtige pand zijn woning, zo staat beschreven. Een gemeenteambtenaar noteerde over het pand: ‘Er zal geen vergoeding worden betaald aangezien de eigenaar, Max L. Philippssohn, niet-Ariër is en naar het buitenland vertrokken.’ De leegstaande woning werd vervolgens gebruikt door de man die leiding gaf aan het systeem dat de joden uit de Nederlandse samenleving moest verwijderen. Zo dichtbij is de Holocaust blijkbaar in de De Laïressestraat. Ik kijk even naar binnen en zie een modern ingerichte woonkamer. De lichten zijn aan, maar er is niemand te zien. Na een minuut loop ik verder over wat tegenwoordig het Concertgebouwplein heet. De rij statige herenhuizen in het verlengde van de De Laïressestraat tegenover het Concertgebouw vormden samen het Amsterdamse hoofdkwartier van de NSB.³ Op het aangrenzende Museumplein inspecteerde Himmler de troepen en spraken Seys-Inquart en Mussert het volk toe.⁴

De meeste huiveringwekkende plek in Amsterdam-Zuid die staat beschreven in het boekje is het Adama van Scheltemaplein, waar ik dagelijks langs fietste op weg naar mijn middelbare school. Hier zat tijdens de Twee-

de Wereldoorlog de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*, de dienst die de vervolging van de joden in deze stad uitvoerde.⁵ Eind juni 1942 verhuisde de dienst naar de leegstaande christelijke hbs aan het Adama van Scheltemaplein. Het plein was ook een van de verzamelplaatsen van joden die tijdens de razzia's waren opgepakt. Velen verbleven in de openlucht totdat hun papieren waren ingevuld. Vanaf 14 oktober 1942 was de Zentralstelle niet meer het belangrijkste deportatiecentrum. De Duitsers vonden de Hollandse Schouwburg aan de Plantage Middenlaan daarvoor beter geschikt. De Zentralstelle bleef wel het administratieve hart van de deportaties. Eind 1943 werd het gebouw gebruikt als archief en als eetzaal van de Sicherheitsdienst. De Engelsen bombardeerden de Zentralstelle op 26 november 1944. Dit bombardement was vooral bedoeld voor het tegenovergelegen schoolgebouw aan wat nu de Gerrit van der Veenstraat heet. Daarin was de Sicherheitsdienst (Sipo-SD) ondergebracht. Amsterdam was toen al grotendeels 'judenrein'.⁶ Er staat nu een nieuw gebouw op de plek van de Zentralstelle. Het is vanavond bijna uitgestorven op het plein. Alleen een oudere dame loopt er met een hond. Op de Zentralstelle moesten joden zich tijdens de oorlog melden 'voor tewerkstelling in Duitsland'. Toen steeds minder joden gevolg gaven aan deze oproep, besloot de leiding met razzia's joden uit hun huizen te halen. Te voet of in vrachtwagens geladen kwamen ze aan op het Adama van Scheltemaplein. In totaal zijn achttienduizend joden vanuit hier gedeporteerd, bijna net zoveel als via de Hollandsche Schouwburg. Joden sliepen nadat ze waren opgepakt bij razzia's op stro in de gymnastiekzaal of op de binnenplaats, zo valt te lezen in het naslagwerk over Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ik open het hekje naar het omheinde pleintje waar sinds een paar jaar een vaag monument staat als onderdeel van een speelparkje. Met een blik omhoog naar de verlichte ramen rondom het plein vraag ik me af wat mensen vanuit daar hebben gezien.

Als jongetje hoorde ik hoe bevoorrecht ik was om op te groeien in de veilige omgeving van het welgestelde Amsterdam-Zuid. De oudere generaties in mijn familie hadden – vooral elders in Europa – honger geleden, oorlogen doorstaan, terreur gevoeld en concentratiekampen overleefd. In de rest van de wereld vergingen mensen nog steeds van de honger. Ik had het voorrecht om te spelen in de straten rondom de De Lairessestraat. Pas nu ik hier rondloop dringt tot me door hoe vlak onder het oppervlak een asgrouwe geschiedenis ligt begraven. Ik vraag me af hoe Nederlandse joden aankijken tegen Amsterdam. Welke invloed heeft de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog – in vergelijking met andere factoren – op de wijze waarop zij zich vandaag verhouden tot de Nederlandse samenleving? Maar ook: welke invloed heeft die geschiedenis op hun verhouding tot Israël? Rabbijnen en

andere vertegenwoordigers van het georganiseerde joodse leven spelen in de media en in publieke discussies logischerwijs een belangrijke rol in de beeldvorming over joden. De meerderheid van de joden in Nederland maakt echter geen of in beperkte mate deel uit van het georganiseerde joodse leven. Hoogstens bij hoge uitzondering komen zij in een synagoge. Een deel van mijn zoektocht in Nederland wil ik gebruiken om uit te vinden welke affiniteit joden hier nog hebben met hun joodse achtergrond. Verder richt ik mij in belangrijke mate op het verhaal van de Portugese gemeente (sefardiem) in Amsterdam. Zeker in absolute aantallen zijn zij eeuwenlang – en tegenwoordig helemaal – minder belangrijk dan de leden van de Hoogduitse gemeente (asjkenaziem). Maar de Portugezen vormden begin zeventiende eeuw wel de eerste officiële joodse gemeente in Amsterdam. Verschillende Portugese joden die ik sprak tonen zich tot op de dag van vandaag zeer bewust van die geschiedenis. Overigens kwam ik vertegenwoordigers van de Portugese gemeente in Amsterdam tot in New York tegen. De geschiedenis van de asjkenazische joden komt wel uitgebreider aan de orde in andere hoofdstukken van dit boek. Tijdens mijn zoektocht in Amsterdam wil ik de lijn van die eerste Portugese joden via de Tweede Wereldoorlog doortrekken naar het heden. Daarvoor bezoek ik allereerst de plek die het meest verbonden is met vier eeuwen van joodse aanwezigheid in Amsterdam.

Gein in de Snoge

Honderden kaarsen weerspiegelen in de gebrandschilderde ramen van de Portugese Synagoge op het Jonas Daniël Meijerplein. Het is vandaag Jom Kipoer ofwel Grote Verzoendag, de enige keer in het jaar dat het gebouw goed vol zit. De bejaarde rabbijn kijkt uit over rijen zwarte hoge hoeden. Een verdieping hoger zitten de vrouwen, verborgen achter het hek van de vrouwengalerij. Terwijl langzaam de avond valt, patrouilleren agenten buiten rondom het eeuwenoude gebouw. Zowel het synagogegebouw zelf als het interieur is nauwelijks veranderd sinds de bouw in de zeventiende eeuw. Tot op de dag van vandaag is er geen verwarming of elektrisch licht.

‘Ken jij de mop van de twee oude vrienden die elkaar tegenkomen op de Dam?’ vraagt een man met jolige ogen achter jampotglazen. Een magere grijsaard antwoordt met een lach in zijn stem: ‘Ik geloof het niet. Laat maar horen.’ Dit zijn Tom en Leon. Ze zitten op Jom Kipoer – een van de belangrijkste joodse feestdagen van het jaar – altijd op precies dezelfde plek naast elkaar, bij een van de pilaren die de vrouwengalerij ondersteunen. Vandaag zit ik tussen de twee zestigers in. Tom vroeg me naast hem plaats te nemen,

nadat we voorafgaand aan de dienst op het afgeschermd voorplein een praatje hadden gemaakt. Hij is een bourgondische bewoner van de grachtengordel, die fortuin maakte in de toeristenindustrie. Leon is een gepensioneerde elektricien uit Buitenveldert. De hele dienst doet het tweetal niets anders dan moppen tappen en dubbelzinnige opmerkingen maken. Ik vraag of het misschien beter is dat ik met een van hen van plaats wissel zodat ze naast elkaar zitten. ‘Nee, bezorg me alsjeblieft geen sores,’ zegt Tom met een groot handgebaar. ‘Ik houd graag een beetje afstand van die man.’ Leon fluistert: ‘Hij is bang voor me. Blijf maar zitten waar je zit.’ Het duo voert tijdens de tweeënhalf uur durende dienst een kleine cabaretvoorstelling voor me op. Met hun licht Amsterdamse accent en gebruik van Jiddische woorden vormen ze een echo van de bijna verdwenen vooroorlogse joodse humor. Samen met het zeventiende-eeuwse decor van ‘de Snoge’, zoals de Portugese synagoge door bezoekers liefkozend wordt genoemd, zorgen zij voor de samenkomst van eeuwen van joods-Amsterdamse geschiedenis.

Het gebouw is een statement over het zelfvertrouwen van de Portugese joden en de tolerantie van de stad Amsterdam toen die in 1675 werd opgeleverd.⁷ Vrijwel nergens anders in Europa konden joden toen zo openlijk hun geloof beleven. In veel landen werden joden vervolgd en konden ze alleen aan de dood ontkomen door zich te bekeren tot het christendom. De Snoge was het symbool van de bloei van joods Amsterdam, om precies te zijn Portugees-joods Amsterdam. De bouw en inrichting van het luxueuze gebouw kostte 187.702 gulden, terwijl in 1671 de ‘Grote Synagoge’ van de Hoogduitse gemeente 33.621 had gekost.⁸ De Portugese joden keken in die tijd dan ook neer op de armere asjkenaziem.⁹ De Snoge stond vervolgens model voor verschillende sefardische synagogen elders in de wereld, zoals in Londen, Willemstad, Paramaribo en New York. Op veel plekken die ik de afgelopen jaren bezocht, stonden synagogen half of helemaal verscholen tussen andere gebouwen. De Snoge staat trots midden op het Jonas Daniël Meijerplein.

Tegelijkertijd is er op deze plek de herinnering aan de donkere geschiedenis van ruim zestig jaar geleden. De Snoge was eeuwenlang ononderbroken in gebruik geweest, tot mei 1943.¹⁰ In die maand vond hier de laatste dienst plaats en werd de synagoge gesloten. In het geheim werden nog wel diensten gehouden. Plannen om het gebouw te gebruiken als deportatiecentrum bleven de nazi’s uiteindelijk af vanwege de grote ramen.¹¹ Een deel van het interieur werd afgevoerd naar Frankfurt, om daar een instituut in te richten dat tot doel had de joodse cultuur te bestuderen nadat alle joden in Europa waren uitgeroeid.¹² Die collectie kwam na de oorlog vrijwel geheel terug. Ook het gebouw zelf lieten de nazi’s vrijwel onaangetast, volgens sommige historici omdat ze hier een museum over het verdwenen joden-

dom wilden inrichten.¹³ De Portugese gemeente zelf kwam bepaald niet ongeschonden uit de oorlog. Van de 4700 Portugese joden in Nederland overleefden slechts 800 de oorlog.¹⁴

Vandaag zit de synagoge weer even vol. Vanwege de dreiging van aanslagen – die de afgelopen jaren toenam – is politiebescherming nodig. Binnen, waar religieuze rituelen worden uitgevoerd zoals dat al eeuwen gebeurt, is die nieuwe werkelijkheid onzichtbaar. Ik ben voor het eerst getuige van Jom Kipoer in de Snoge. Hoezeer ik ook geniet van de bijna magische sfeer, ik voel me bepaald niet op mijn gemak. Dat heeft een duidelijk aanwijsbare reden. In joodse handboeken las ik ter voorbereiding dat je op Jom Kipoer witte kleding moet dragen, en geen schoenen met leren zolen. Daarom zit ik hier vanavond gehuld in een wit overhemd, een witte broek en met linnen schoenen aan. Alle andere aanwezigen zijn gekleed in stijlvolle avondkleding. Aan de voeten hebben ze speciale nette schoenen met rubberen zolen. Ik wilde vanavond zo veel mogelijk opgaan in de massa, maar precies het omgekeerde is het geval. Meer opvallen dan ik nu doe met mijn bijna lichtgevende kleding, is nauwelijks mogelijk. ‘Wij Portugese joden doen dingen nu eenmaal altijd net even anders dan de asjkenaziem,’ zegt Tom, verwijzend naar de joden die oorspronkelijk uit Oost-Europa komen. Alleen in de Portugese gemeente wordt donkere kleding gedragen en een zwarte hoge hoed. ‘Dat kon jij toch niet weten,’ probeert hij me gerust te stellen. Elke keer dat ik verzit, heb ik het gevoel dat honderden ogen me volgen.

Geen andere plek in Amsterdam is zo prachtig en tegelijkertijd indringend verbonden met de lange geschiedenis van de joden in Amsterdam als de Snoge. Daardoor lijkt de pijn over de Holocaust hier in elke steen van het gebouw te zitten, in de geluiden, de blikken in de ogen van mannen met hoge hoeden en in het licht van de ondergaande zon door de grote ramen. De belangrijkste, oudste families zitten in het omheinde middengedeelte van de synagoge. Daar hebben ze vaste zitplaatsen. De meerderheid is vijftig plus, maar er zijn ook jongeren. Ik herken verschillende personen die ik eerder interviewde. Zoals Danny Shapiro, de 39-jarige voorzanger van de gemeente. Hij komt me enthousiast de hand schudden. Enkele weken geleden vertelde hij me dat het Joods Historisch Museum bezig is het beheer van de synagoge over te nemen. Er zijn te weinig inkomsten en er is te beperkte mankracht, terwijl een ingrijpende renovatie noodzakelijk is. Even verderop herken ik Jacques Beeldsnijder, een donkergekleurde zeventiger met joodse wortels in Suriname. Hij komt al heel lang bij mijn eigen familie over de vloer en werd pas op latere leeftijd orthodox-joods. Hij zwaait enthousiast als onze ogen elkaar vinden. Enkele maanden later hoor ik dat hij vrij plotseling is overleden.

‘Zo dadelijk komt de penose van het Damrak daar zitten.’ Tom wijst op een lege bank schuin voor ons. Even later zwaait inderdaad de toegangsdeur van de synagoge open en loopt een groepje corpulente mediterrane mannen naar binnen. Met achter zich een paar kleine jongetjes bewegen de Israëliërs naar ‘hun’ bank. Voordat ze het klassieke gebedskleed – het talliet – om hun schouders slaan, werpen de heren een uitdagende blik naar het omringende publiek. Kort erna klinkt het Kol Nidre, het lied dat het centrale moment van de dienst markeert. Daarna worden de aan oostzijde – in de richting van Jeruzalem – gelegen kasten geopend waarin de Torarollen worden bewaard. Verschillende heren met hoge hoed tillen de rijkgedecoreerde rollen uit de kasten op hun schouders. In een lange stoet trekken ze over het centrale pad voorbij aan de gemeenteleden. Die raken de passerende Torarollen voorzichtig aan met het puntje van hun gebedskleed waarop ze eerst een kus hebben gegeven. Ook Tom en Leon – die voor even doodstil zijn – laten geen Torarol onaangeraakt passeren.

Na afloop bewegen de sjoelgangers zich naar de uitgang, de binnenplaats van de synagoge op. Daar is het een feest van herkenning. In het avonddonker vallen oude bekenden elkaar in de armen. Vaders strekken hun armen uit naar hun mooi opgedirkte dochters, die net van de vrouwen-galerij afkomen. Een oud, klein echtpaar probeert zich een weg te banen door de mensenmassa. Twee jongemannen maken de weg vrij voor het fragiele tweetal. De paar honderd mensen op dit binnenplein vormen de laatste representanten van eeuwen Portugees-joodse geschiedenis in Nederland. Door de opgewekte drukte lijkt dat feit voor even ver weg vanavond. Tegelijkertijd is het tastbaar dichtbij.

Altijd de feiten

Meestal komt er een flesje riesling op tafel als ik op visite ben bij mevrouw De Vries. Met blokjes kaas en een schaalje zoutjes binnen handbereik bespreken we persoonlijke gebeurtenissen en het wereldnieuws. Naast haar op de bank liggen *Het Parool* en het *Nieuw Israelietisch Weekblad*. De in 1918 geboren Amsterdamse is een oude kennis van onze familie. Vrienden en kennissen – onder wie mijn moeder – noemen haar Rie. Sinds een paar jaar woont ze in stadsdeel Slotervaart op een appartementje van seniorencentrum De Driehoven. Ze is lid van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) – de asjkenazische gemeente – omdat ze wil worden begraven op een joodse begraafplaats, maar ze is niet religieus en komt vrijwel nooit in de synagoge. Als jong meisje in de jaren dertig was ze gedurende enkele maanden religieus, waarbij ze zich toen hield aan de joodse voorschriften.